

TÜRKİYE YARATICI ENDÜSTRİLERİNDE SURİYELİ ETKİSİ

EYLÜL
2022

KÖPRÜ Tarafından Düzenlenmiştir

**Building
Markets**

KÖPRÜ

İÇİNDEKİLER

Kısaltma Tablosu	4
Kutu Tablosu	5
Şema Tablosu	5
Önsöz ve Teşekkürler	6
Genel Bakış	7
Metodoloji	8
Yönetici Özeti	10

Türkiye’de Yaratıcı Endüstriler

Türkiye’de Yaratıcı Endüstriler	12
a. Türkiye’de Yaratıcı Endüstrilerin Gelişimi	14
b. Türkiye’de YE için Destek Sistemleri ve Stratejileri	16
c. Türkiye’de Suriyelilerin Yaratıcı Endüstrilere Katkısı	18

Türkiye’de YE alanındaki Suriyeli KOBİ’in Analizi

Türkiye’de YE alanındaki Suriyeli KOBİ’in Analizi	20
a. İhracat	22
b. İşletme Büyüklüğü	24
c. İş Ortamı	24
d. Ağlar, Pazarlama ve Hedef Müşteriler	25
e. Türkiye’de İş Kurmak	26
f. Destek Programlarının Kullanılması	27

Suriyelilerin Önemli Katkısı Olan Yaratıcı Sektörler

Suriyelilerin Önemli Katkısı Olan Yaratıcı Sektörler	28
a. Türk Pazarında Suriyeli Ustaların Zanaat Ürünleri	30
b. Yeni Kuşak Suriyelilere Yakından Bakış	34
c. Sanat/Medya/Yayıncılık/Eğlence	36

Sorunlar ve Engeller

Sorunlar ve Engeller	38
----------------------	----

Öneriler

Öneriler	42
----------	----

EK I: Görüşme Soruları	44
Ek II: Derinlemesine Görüşme Soruları	45

KISALTMA TABLOSU

AB	Avrupa Birliği
AR&GE	Araştırma Geliştirme
BAE	Birleşik Arap Emirlikleri
BMTKKK (UNCTAD)	Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı
ETB	Endüstri ve Teknoloji Bakanlığı (TC)
GETHAM	Gaziantep Bölgesel Endüstriyel Tasarım ve Hibrit Modelleme Merkezi
GiB	Göç İdaresi Başkanlığı
GKA	Geçici Koruma Altında
ICT	Bilgi ve İletişim Teknolojileri
İKSV	İstanbul Kültür Sanat Vakfı
İTÜ	İstanbul Teknik Üniversitesi
İZKA	İzmir Kalkınma Ajansı
KOBİ	Küçük ve Orta Büyüklükte İşletmeler
KOSGEB	Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeleri Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı
KTB	T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı
TC	Türkiye Cumhuriyeti
TOSYÖV	Türkiye Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeler, Serbest Meslek Mensupları ve Yöneticiler Vakfı
TÜBİTAK	Türkiye Bilim ve Teknolojik Araştırma Konseyi
STK	Sivil Toplum Kuruluşu
USD	ABD Doları
YE	Yaratıcı Endüstriler
YE	Yaratıcı Ekonomi
YİH	Yurt İçi Hasıla

KUTULAR

Kutu 1	Kutu 1: Kuyumcular ve Suriye Altını
Kutu 2	Petek Doğal Taş
Kutu 3	Wolves Interactive - Oyun Sektörünün Yıldızları
Kutu 4	KOBİ için Akıllı Çözümler
Kutu 5	Arthere İstanbul
Kutu 6	Barış Terapistleri

ŞEMALAR

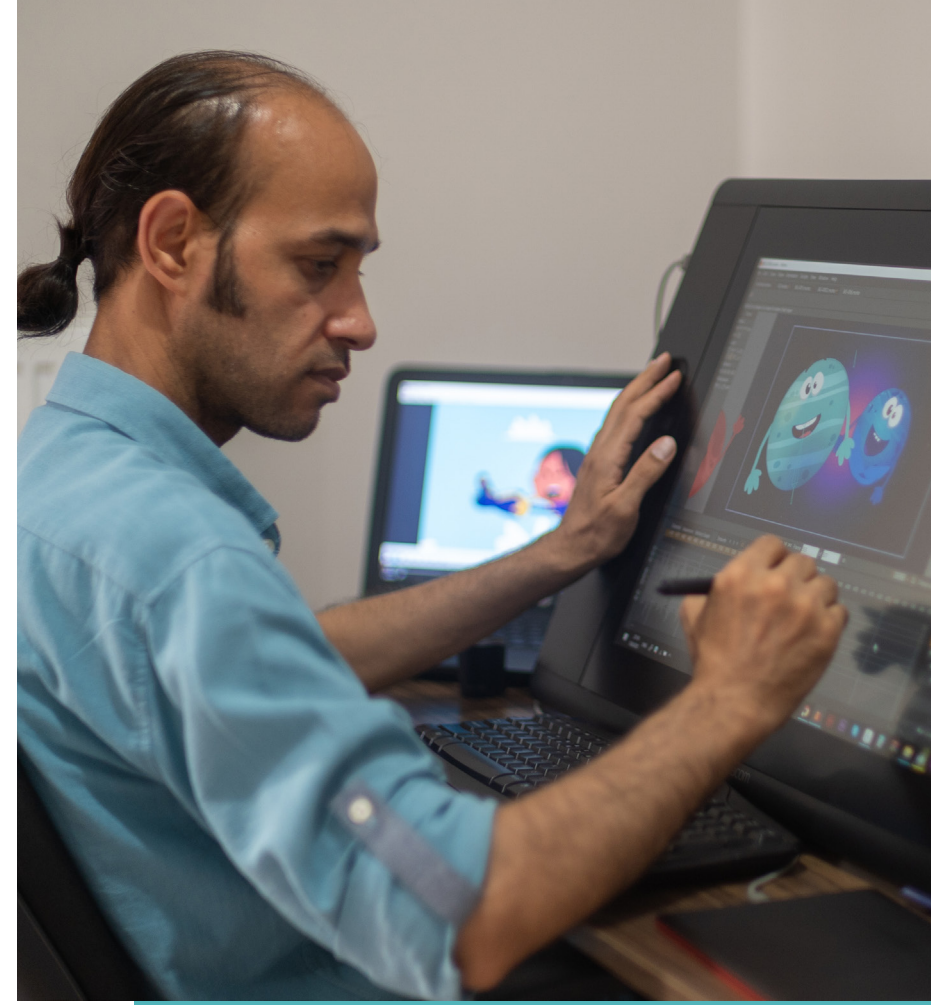
- I.** Kültürel ve Yaratıcı Endüstriler
- II.** Yaratıcı Endüstrilerin Dinamikleri
- III.** Building Markets Ağ Analizi
- IV.** Görüşme Sonuçları
- V.** Ana Bulgular
- VI.** Yapısal Sorunlar

ÖNSÖZ VE TEŞEKKÜRLER

Bu rapor Köprü tarafından Building Markets Türkiye tarafından sağlanan bir alt hibe aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Köprü, Türk ve Suriyeli uzmanlarca, göç dalgalarının etkilediği topluluklarına yaratıcı endüstriler yoluyla geçim kaynakları yaratma amacı güden yerel ve tabana dayalı bir sivil toplum kuruluşudur. Köprü araştırma ekibi, kurucu ve yetkili müdür Özge Dursun, ortak kurucu ve programlar yöneticisi Asli Bilge, Ph.D., ve köprü danışma kurulu üyesi ve SMM İnşaat Şirketi kurucusu Saad Alnassife'ten oluşmaktadır. Araştırma Nisan-Haziran 2022'de, Türkiye'nin altı şehrinde yürütülmüştür.

2004'te kurulan Building Markets rekâbet kapasitesi olan yerel KOBİ'yi bulur, yapılandırır ve tedarik zinciri ve yatırımla buluşturur. Building Markets Türkiye'deki Suriyeli KOBİ'ye görünürlük ve fırsat kazandırmak için 2016'dan beri çalışmaktadır; işinin önemli bir kısmı iş yaratma ve istikrar sağlamak ve Suriye krizine cevap vermektir. Kuruluş ayrıca, Türkiye'deki yerel STK'ların kapasitelerini kurumsal yönetim ve teknik uzmanlık vermek suretiyle arttırmak için çalışır. Building Markets, Köprü'yü, Türkiye'de yaratıcı endüstriler alanında çalışan Suriyeli işletmelerin katkı ve etkileri konusunda öncü bir adım olan bu raporun araştırma ve yazımı için görevlendirmiştir. Bu çalışma Building Markets'in yerel STK'lar ile çalışma ve araştırma kapasitelerini artırma konusundaki çabalarının bir parçasıdır.

Building Markets ve Köprü bu proje için fon sağlayan ABD hükûmetine destekleri için teşekkürü borç bilir.

Birleşmiş Milletler'e (BM) göre Türkiye, dünyada en çok göçmen barındıran ülkedir ve bunların büyük bir kısmı Suriyelilerdir.

GENEL BAKIŞ

Birleşmiş Milletler'e (BM) göre Türkiye, dünyada en çok göçmen barındıran ülkedir ve bunların büyük bir kısmı Suriyelilerdir. Suriye'de çatışmaların başlamasının üzerinden geçen on yılı aşkın sürenin sonunda, Suriyeliler Türkiye'de hem kendi aile ve toplumları hem de Türkiye ekonomisine büyük katkıda bulunan binlerce işletme kurmuş durumdadır. Bu raporun amacı Suriyeli KOBİ (Küçük ve Orta Büyüklükte İşletmeler) ve Türk ekonomisine katkılarını araştıran literatüre, Yaratıcı Endüstriler (YE) alanında faaliyet gösteren Suriyeli KOBİ konusunda bir başlangıç haritalaması ile katkı sağlamaktır. YE, yaratıcılık merkezli sektörler olarak bilinir ve sürdürülebilir kalkınmadaki önemli rolleri ile dikkat çekmektedirler.

Yaratıcı ekonomi hem dünyada hem de Türkiye'de hızla büyümekte, geleneksel sektörlerle oranla hem daha fazla iş hem de daha fazla refah yarattıkları düşünülmektedir. Bu çalışmanın ana sorunsalı Türkiye'de yaratıcı sektörler giderek büyürken benzer bir gelişmenin Suriyeli işletmeler açısından da izlenip izlenmediğidir. Araştırma henüz başlangıç aşamasındayken öngörülen sonuç, yaratıcı sektörlerin göçmenler açısından sadece ekonomik değil, toplumsal entegrasyon ve kültürel mirasın muhafazası açısından önemli getirileri olacağı idi.

Bu araştırma birkaç konuyu mercek altına almıştır: Bunlar arasında Suriyeli işletmelerin Türkiye'de memleketlerinden getirdikleri bilgi ve ustalikle yeniden canlandığı geleneksel zanaatlar; evrensel yaratıcılığın ve kültürel çeşitliliğin dışavurumu olarak sanat, eğlence ve yayıncılık ve son olarak gelişme potansiyelleri açısından gelecek vaat eden dijital sektörler vardır.

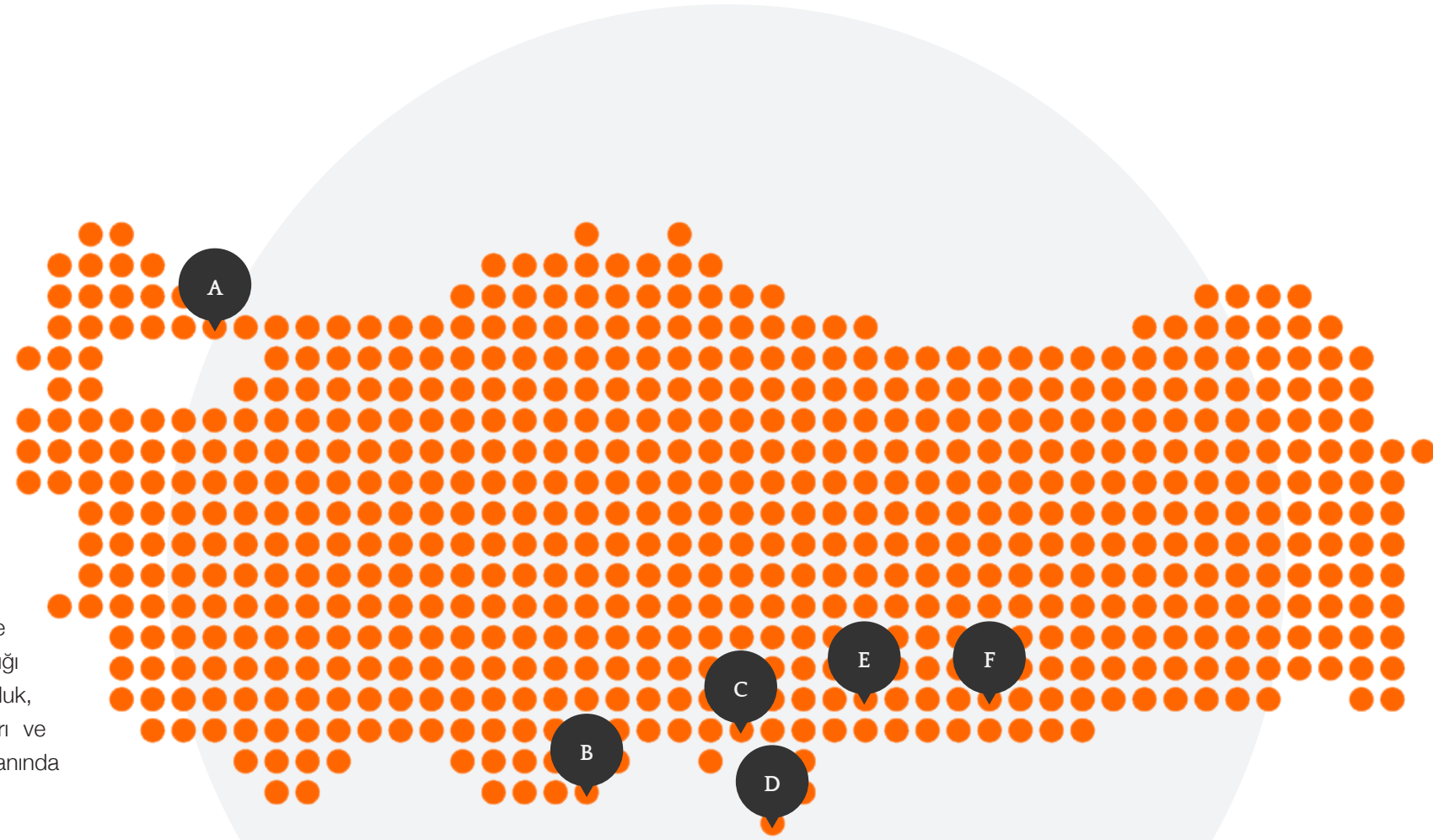
METODOLOJİ

Suriyelilerin faaliyet gösterdiği yaratıcı sektörlerin Türkiye'nin iktisadi gelişimine yaptıkları katkıları ölçmek, resmi iş dünyası ekosistemi dışında kalan serbest meslekler ve kayıt dışı şirketlerin oranı da göz önüne alındığında oldukça zordur. Bu rapor için Köprü, Building Markets ağına dahil olan 2.845 göçmenlere etkisi olan KOBİ'nin analiziyle işe başlamıştır. Bunlardan Kültür ve Turizm Bakanlığı (KTB) listesinde yer alan taş oymacılığı, kuyumculuk, medya, mimarlık, İCT, yayıncılık, sanat alanları ve benzeri sektörlerde faaliyet gösteren 280'i YE alanında faaliyet gösteren şirketler olarak kabul edilmiştir.¹

Veri analizine ek olarak araştırma ekibi, Building Markets ve Köprü veri tabanında yer alan, YE alanında çalışan 25 KOBİ, şahıs ve paydaş ile İstanbul, Gaziantep, Hatay, Adana, Şanlıurfa ve Mersin'de görüşmeler yapmıştır. Bu altı şehrin seçilmesinin nedeni, hem en çok sayıda Suriyeli işletmeye sahip olmaları² hem de bu şehirlerin Türk yaratıcı endüstrilerine katkılarının yüksek olmasıdır.³

Görüşülenlere iş ortamları, faaliyet gösterdikleri sektörü neden seçtikleri, işlerinin büyüme potansiyeli, pazarlama tercihleri, ihracat faaliyetleri ve işlerini ve Türkiye'deki hayatlarını iyileştirmek için ne gibi ihtiyaçları olduğu gibi sorular sorulmuştur. Bu sorular ana hatlarıyla Türkiye'de bir Suriyeli olmanın getirdiği bir tercih veya ihtiyaç nedeniyle mi ve/veya bu kimliğin işletme davranışlarını ne derece etkilediğini anlamak için sorulmuştur. Tüm sorulara ulaşmak için Ek I ve Ek II'ye bakınız.

Ortaya çıkan sonuçların sağlaması masa başı araştırma ile yapılmış ve Köprü'nün YE ve göçmenlerle ilgili deneyimi ile harmanlanmıştır: Sonuçlar bu raporda sunulmuştur.

Bu rapor için Köprü, Building Markets ağına dahil olan 2.845 göçmenlere etkisi olan KOBİ'nin analiziyle işe başlamıştır.

İstanbul

Mersin

Adana

Hatay

Gaziantep

Şanlıurfa

2.845

küçük ve orta büyüklükte işletmeler (KOBİ)

280

Kültür ve Turizm Bakanlığı (KTB) listesinde yer alan taş oymacılığı, kuyumculuk, medya, mimarlık, İCT, yayıncılık, sanat alanları ve benzeri sektörlerde faaliyet gösteren şirketler.

YÖNETİCİ ÖZETİ

Türkiye'deki göçmenler, özellikle de Suriyeliler, neredeyse yok olmak üzere olan birtakım yaratıcı yetenekleri geri getirdiler. Taş işçiliği, bakırcılık, ahşap oymacılığı gibi bir takım zanaatler ülkedeki hızlı modernleşme süreci ve şehirleşmeyle birlikte giderek kaybolmaya yüz tutmuştu. Suriye'den gelen ustalar bu zanaatları canlandırmıştır. Kuyumculuk, mücevher yapımı gibi bazı geleneksel zanaatler ise farklı karat, teknik ve modellerle çalışan Suriyeli ustaların gelişle zenginleşti ve üretim merkezi Suriye'den Türkiye'ye taşınarak dünyaya ihraç edilmeye başladı.

Diğer yandan, Suriyeli sanatçılar, giderek büyüyen ve önemli ihraç geliri sağlayan bir alan olan Türk eğlence ve sanat dünyasında kendilerine bir yer açmak için çalıştılar. Ne ki, zanaat ürünlerinin aksine Suriye kültür ve sanat ürünlerinin Türkiye'de pek az görünürlüğü vardır ve toplumda Suriye sanatı ile ilgili bilgi düzeyi pek az seviyede kalmaktadır. Bununla birlikte, Suriyeliler yaratıcı endüstrilerin dijital sektörlerinde, örneğin yazılım ve oyun endüstrisinde adlarını duyurmaktadır. Bu ürünlerin küresel çekim gücü vardır ve yenilikçi ürünler milyonlara ulaşır hale gelmiştir.

Bu araştırma, YE alanında çalışan Suriyeli girişimcilerin ekonomiye katkı yapma ve başarılı işletmeler kurma yolunda birçok engelle karşılaştıklarını tespit etmiştir. Bu engellerden bazıları geleneksel sektörlerde çalışan Suriyeli KOBİ'nin karşılaştıklarından farklıdır:

- Türkiye içinde ve yurt dışında seyahat özgürlüğü kısıtlaması
- Birçok Suriyeli kısıtlı Türkçeye sahip olduğundan, dil engelleri
- Türk iş idaresi ve yönetimiyle ilgili kanunlara aşina olmamak
- Çalışma izni alma ve yenilemede karşılaşılan güçlükler
- Finansa erişim zorluğu

Özellikle, yüksek teknoloji gerektiren alanlarda YE, bu sorunların bazılarını çözüm yolları sunar. Sanal dünyada hareketlilik bugün her zaman olduğundan daha fazla gerçektir ve yeni medya sadece göçmenler için değil, herkese birçok yeni yeni keşfedilen olasılık sunmaktadır. Yeni finansal enstrümanlar, bağlılıklar, blockchain teknolojileri ve serbest çalışma olanakları, genellikle Endüstri 4.0 olarak adlandırılan yeni düzenin parçasıdır. Bu da demek oluyor ki, Türkiye'de Suriyeli nüfusun getirdiği değerli zanaatlara ek olarak, genellikle genç yaşta Suriyeliler YE'nin yüksek teknoloji alanında işlerini geliştirmek için gereken koşulları bulmaktadır.

Bu rapor, yaratıcı endüstrilere özel birtakım zorlukların mevcudiyetini tespit etmiştir. Bunlar:

- Özellikle yüksek teknoloji alanında olmak üzere eğitilmiş iş gücü eksikliği
- Yatırım veya yatırımcı lehinde şartların gelişmemiş olması
- Özellikle yerelde olmak üzere sosyal ağları geliştirme ihtiyacı
- Yerel ve küresel lüks tasarım ihtiyacına -özellikle de geleneksel zanaatlerde cevap verme gereksinimi
- Yaratıcı endüstriler alanında çalışan Suriyelilerin yaptıkları işlerin bilinmemesi ve dolayısıyla bu konuda siyaset geliştirme çabalarının olmaması.

Hem Türk hem Suriyeli toplumlar genç nüfusa sahiptir ve dijital yaratıcı sektörler Türkiye'de dikkat çekici ölçüde ilerleme kaydetmiştir. Bunun sonucu olarak, IT hizmetleri, yazılım ve oyun sektörü Türklerinkiyle benzer yetenek ve vizyona sahip Suriyeli işletmeler için de umut vaat eden alanlardır. Dijital alanlarda büyüme, geleneksel zanaatlarla karşılaştırıldığında, temel yetenekle ve yeni becerilere bağlı olduğundan, Türk ekonomisi ile sembiyotik büyüme potansiyelini taşımaktadır. Yine de, dil becerisi, sosyal ağlar, ve yaratıcılıkta yönelimlerde Suriyeli ve Türk yaratıcılar farklılık göstermektedir. Eğer, iki tarafın da güçlü taraflarından faydalanan bir ekosistem yaratılabilirse çok daha kazançlı fırsatlar için bir sıçrama taşı olabilir.

Türkiye’de Yaratıcı Endüstriler

Sürekli gelişen bir konsept olan “yaratıcı ekonomi” BMTKK tarafından “potansiyel olarak ekonomik büyüme ve gelişme yaratan yaratıcı varlıklara dayanan”, “gelir, iş ve ihracat kazancı doğururken, toplumsal içermeye, kültürel çeşitlilik ve insani gelişmeyi destekleyen” bir ekonomi olarak nitelenmiştir.⁴ Ayrıca “teknoloji, entelektüel fikir hakları ve turizm hedefleri ile etkileşim halinde olan ekonomik, kültürel ve toplumsal yönleri de kapsar”.⁵ Yaratıcı ekonominin kalbinde ise yaratıcı endüstriler bulunur: Reklamcılık, mimarlık, sanat ve zanaatlar, tasarım, moda, video, fotoğraf, müzik, gösteri sanatları, AR & Ge, yazılım, bilgisayar oyunları, elektronik yayıncılık, TV/ Radyo, galeriler, müzeler ve kültürel miras çoğunlukla kabul edilen yaratıcı sektörlerdir.

Yaratıcı sektörlerin çıktısı, yaratıcı mal ve hizmetler geleneksel endüstrilerinkileri aştığından sürdürülebilir gelişmeyi de destekler.⁶ Uzmanlara göre, yaratıcı ekonominin küresel değerinin 2023 itibarıyla 985 milyar USD’ni aşması ve 2030’te küresel gayri safi hasılanın yüzde onunu temsil etmesi beklenmektedir.⁷

Türkiye’de Yaratıcı Endüstrilerin Gelişimi

Türkiye son yıllarda yaratıcı endüstrilerdeki dikkat çekici gelişme nedeniyle dikkatleri üzerine çekmektedir. Yenilikçi ürünlerde net ihracatçı haline gelmiştir ve payı da sürekli artmaktadır.⁸ Film ve televizyon dizileri endüstrisinin tüm dünyada gördüğü ilgi, festivaller, fuarlar ve sanat ürünlerine yönelik ilginin giderek artması gibi önemli örnekler üretmiştir.⁹ Türk teknoloji startupları ise hem sayı hem de aldıkları yatırımların devamlı büyümesi açısından mercek altındadır. Türk yaratıcı

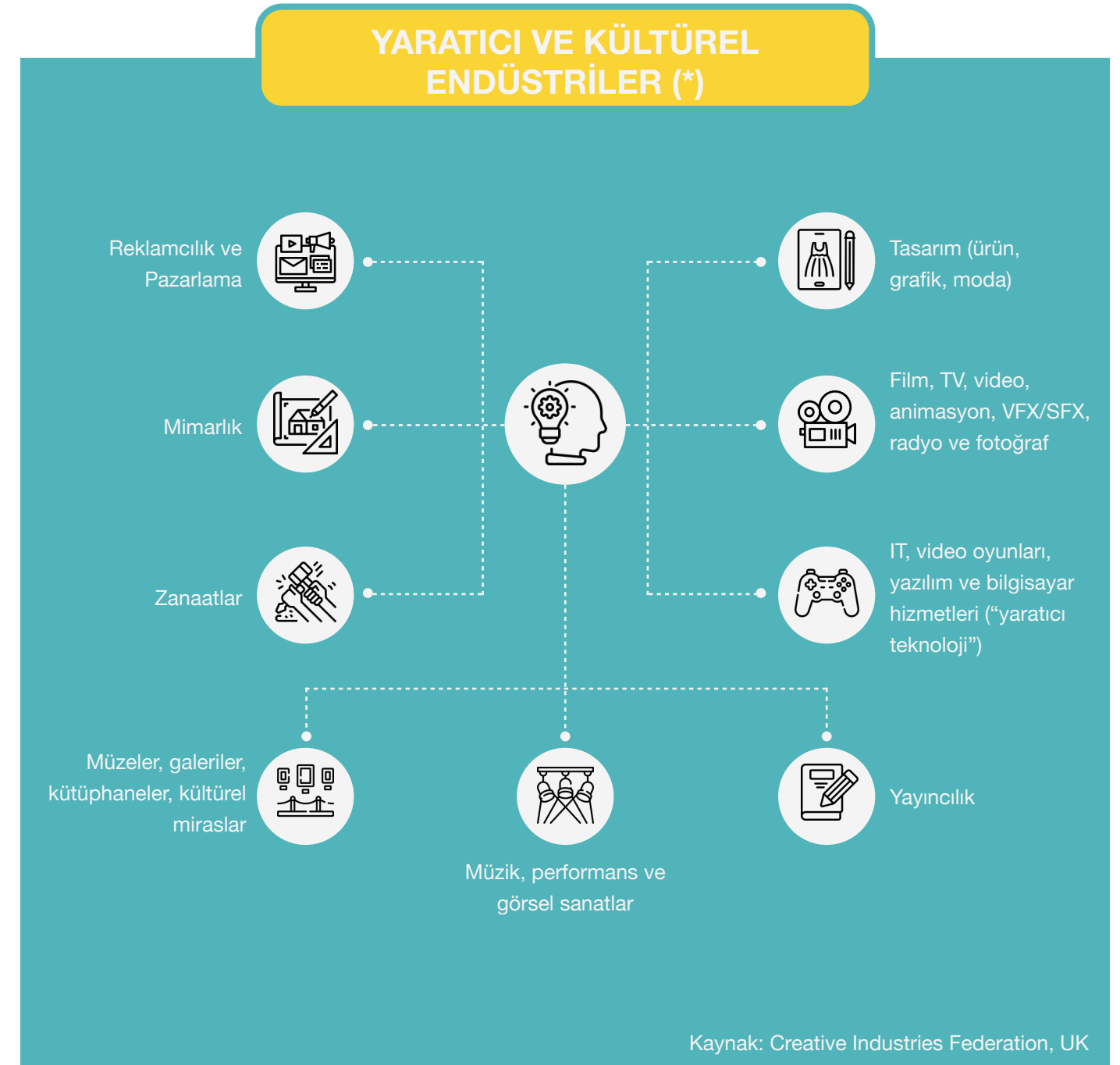
sektörlerinin lokomotifleri ise 2022 verilerine göre oyun, fintech, yazılım ve e-ticarettir.

Türk teknoloji şirketleri 2021 yılında 1.5 milyar USD yatırım almıştır.¹⁰ Türk teknoloji şirketlerinin 2022’nin henüz ilk üç ayında aldıkları yatırım ise 1.28 milyar USD’yi bulmuştur.¹¹ Oyun endüstrisi İstanbul’da kurulan Peak Games’in Zynga tarafından 2020 yılında rekor bir fiyat olan 1.8 milyar USD’ye satın alınmasıyla açılan yol ile adeta patlama yapmıştır. Yaratıcı ekonomik faaliyetler 2010-2017 yılları arasında artmıştır. Bu dönemde, bu endüstrilerin yarattığı katma değer %25, yarattıkları istihdam %43, şirket sayısı ise %34 artmıştır.¹² Bu gelişmelere rağmen, karşılaştırmalı verilere göre örneğin Türkiye startup ekosisteminin yatırım açısından başlangıç aşamasında olduğu söylenebilir.¹³

Yaratıcı bir şehir olan İstanbul yatırımların da merkezidir. Gaziantep merkezli Güneydoğu Anadolu ise geleneksel bir ekonomiye sahiptir, yaratıcı endüstrilere gösterilen ilgi ve yatırımlar da oldukça azdır. İlginç noktalardan biri de bölgedeki iş insanlarının burada yenilikçi ürünler üretilebileceğine güven duymamalarıdır. Görüşülen Gaziantep’te özel elektronik parçalar yapan bir KOBİ, şehirde birçok halı üreticisi olduğunu ve halı makineleri için gerekli olan yedek parçaları ürettiklerinde, fabrika sahiplerinin Gaziantep’te bu parçaların üretilebileceğine inanmadıkları ve parçaları bu nedenle İstanbul’dan almaya devam ettiklerini söylemiştir. Gaziantep’te yatırım ihtiyacı içinde olan oyun şirketleri de vardır, ancak yatırımcıların oyun şirketlerinin potansiyellerini tam olarak anlamadıkları ve yatırım yapmaktan çekindikleri de tespit edilmiştir.¹⁴

Türk teknoloji şirketleri
2021 yılında 1.5 milyar USD
yatırım almıştır.

* Kültür ve Yaratıcı Endüstriler/Sektörler, sıklıkla birbirinin yerine ya da birlikte kullanılmaktadır.

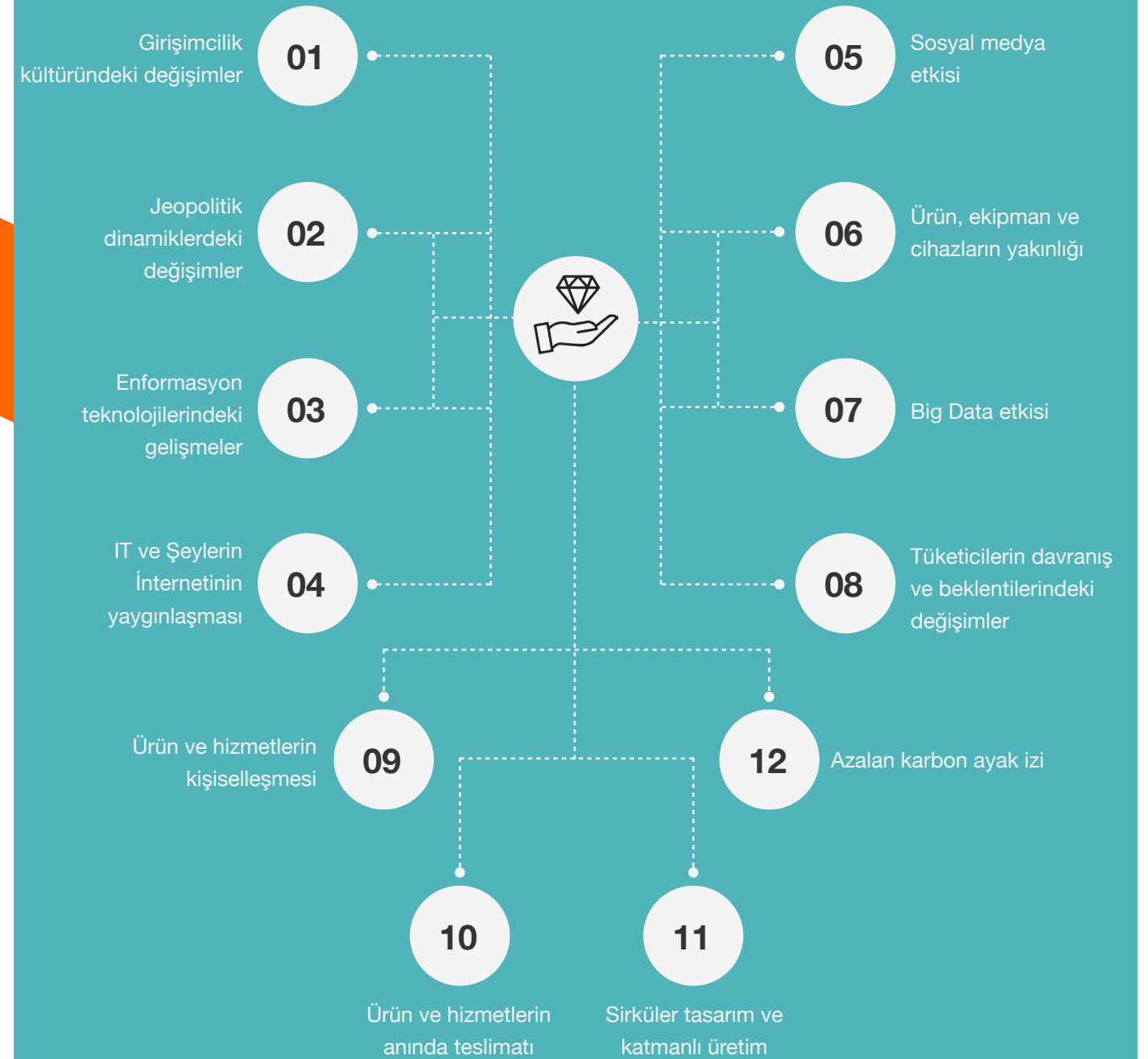
Türkiye’de Yaratıcı Endüstriler için Destek Sistemleri ve Stratejileri

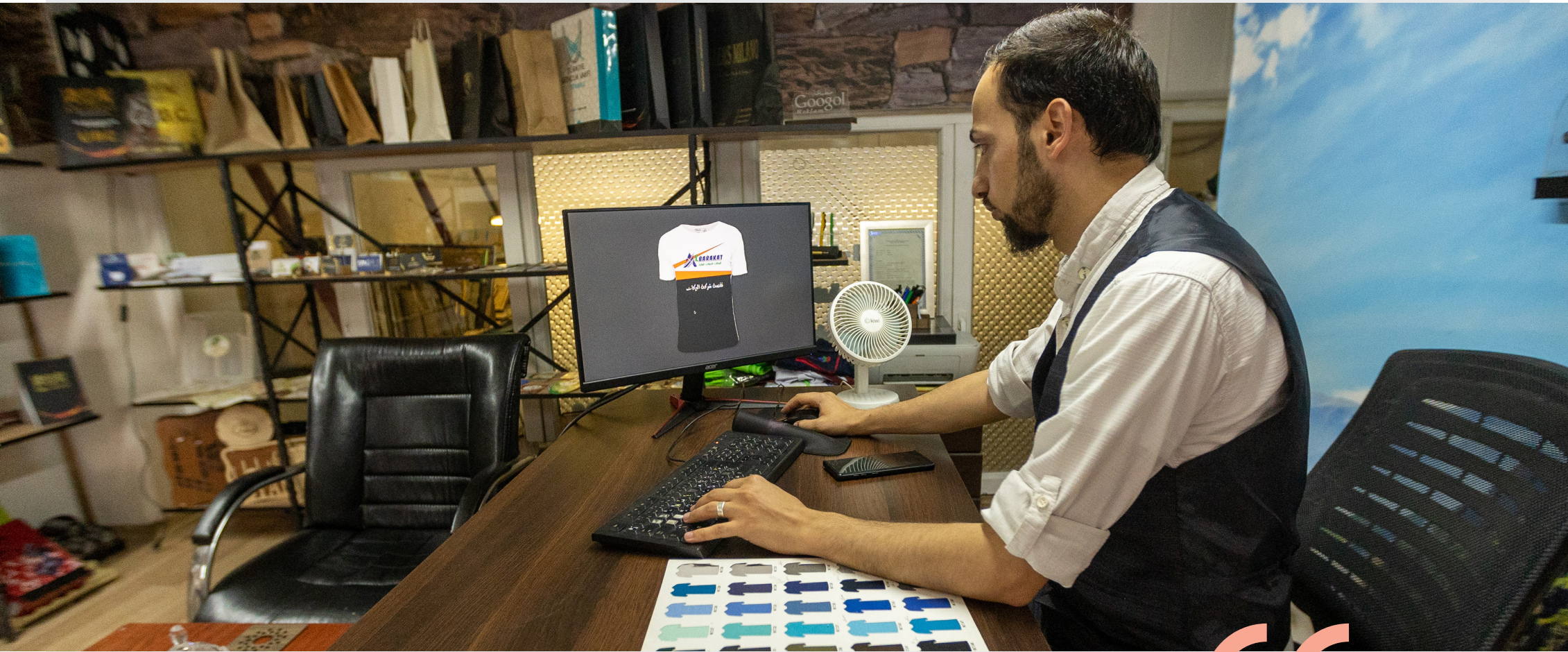
Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı’nın (STB) son verilerine göre Türkiye yaratıcı endüstrileri hükümet ve özel teşebbüs düzeylerinde 92 Teknoloji Geliştirme Bölgesi (TGB), 1 244 araştırma ve geliştirme (Ar&Ge) merkezi ve 323 tasarım merkezi ile desteklemektedir.¹⁵ TGB genellikle üniversitelere bağlıdır, teknoloji startupları ve girişimciler için kuluçka merkezleri sunduğu gibi ve vergi kolaylıkları da sağlar. Başka kamu ve özel sektör girişimleri için örnek olarak Gaziantep’te bulunan Ar & Ge ve kuluçka merkezi GETHAM verilebilir.¹⁶ Bu kuruluş KOBİ ve girişimcilere bölgede teknolojik, stratejik ve yenilikçi (katma değerli) ürünler üretmek için destek olma amacı taşıyor.

Destek sistemleri ayrıca, yönetim kolaylıkları, vergi muafiyeti ve TÜBİTAK, KOSGEB veya çeşitli kalkınma ajansları aracılığıyla sağlanan doğrudan veya dolaylı burs ve teşvikler olarak da mevcuttur.¹⁷ Ancak, yaratıcı endüstriler veya benzer konular STB politika belgeleri, mevzuat ve son dört stratejik planda yer almamaktadır.¹⁸ Ticaret Bakanlığı’nın YE destek programı, devletin yaratıcı sektörlerin Türkiye’de kalkınma konusundaki rolüyle ilgili farkındalığının giderek arttığının göstergesidir.¹⁹ Benzer şekilde, TOBB 2017 yılında, yaratıcı sektörlerin rekabet gücünü arttırmak ve hükümet düzeyinde temsil edilmesini sağlamak amacıyla Yaratıcı Endüstriler Konseyi kurmuştur.

YARATICI ENDÜSTRİLERDE İNNOVASYONUN DİNAMİKLERİ

c. Türkiye’de Suriyelilerin Yaratıcı Endüstrilere Katkısı

Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliğine (BMMYK-UNHCR) göre, dünyada en çok mülteci barındıran ülke Türkiye’dir ve bu mültecilerin çoğunluğu Suriyelidir.²⁰ Temmuz 2022 itibariyle, ülkede 3.5 milyondan fazla Geçici Koruma Altında (GKA) Suriyeli bulunmaktadır.²¹ Yabancı statüsündeki ve Türk vatandaşlığı alanlar da dâhil edildiğinde daha da büyüyen bu sayı ile, Suriyeliler Türkiye’deki en büyük göçmen grubudur.

Göçmenlere ait YE alanında çalışan işletmelerin etkisi ikiye ayrılabilir: Kendileri ve aileleri için finansal etkileri ve Türk ekonomisi açısından olumlu etkileri. Pek çok genç Suriyeli Türk okullarına gitmekte, Türkçe konuşmaktadır ve Türk ekonomi ve hukuk prosedürlerine aşinalardır.²² Bununla birlikte, birçok Suriyeli içinde yaşadıkları Türk toplumu veya iş çevreleriyle pek az ilişki kurmaktadır. Bu araştırma, eğitilmiş çalışan, finansman imkanları

ve fonlar, kuluçka merkezi ve yaratıcı endüstri kümelenmeleri gibi uygun ortam ihtiyacını ve genel olarak göçmenler için startup ekosistemini kurmak gerekliliğini ortaya koymuştur. Bu çalışmada ortaya çıkan ana tema yaratıcı endüstrilerde istikrar gereksinimidir.

Temmuz 2022 itibariyle, ülkede **3.5 milyondan fazla** Geçici Koruma Altında (GKA) Suriyeli bulunmaktadır. Yabancı statüsündeki ve Türk vatandaşlığı alanlar da dâhil edildiğinde daha da büyüyen bu sayı ile, Suriyeliler Türkiye’deki **en büyük göçmen grubudur.**

Bu çalışmanın bulgularına göre, uzaktan çalışma, gig ekonomisi, Endüstri 4.0’ın gelişimi gibi giderek güçlenen küresel trendler, Türkiye’deki Suriyelileri YE alanında iş kurmaya teşvik eden etmenlerdir. UNESCO tarafından 2018 yılında yayımlanan bir çalışmaya göre, yaratıcı ve kültürel endüstriler giderek daha fazla bağlantılı, multimedia tabanlı ve interaktif hâle gelmiştir.²³ Suriyeli startuplar ve girişimciler, Türkiye’deki büyük göçmen topluluğunun ihtiyaçlarına karşılık verebilmek için alanlar bulmuş ve hizmetlerini Arapça konuşan Türkiye dışı bölgelere de genişletme eğilimi göstermiştir.

Bu çalışma Suriyelilerin Türkiye’ye getirdiği ustalık ve vizyonun iki hat izlediğini göstermektedir. İlki geleneksel zanaatlar şeklinde -doğru koşullar sağlandığı takdirde- küresel bir başarı öyküsü potansiyeli barındırmaktadır. İkincisi hat ise BİT (Bilgi ve İletişim Teknolojileri) sektöründe öncelikle göçmen toplum için tasarlanan mobil uygulamalar, programlama, web tasarımı, işyerleri için yazılım ve medya hizmetlerinin hedef kitlenin ötesine geçmektedir. Küresel eğilimlerle paralel gittiğinde ve Türkiye ekosisteminde oyun sektörüne gösterilen ilginin yükselişte olduğu göz önünde tutulduğunda, zanaat ve ICT’nin Türkiye’deki Suriyeliler için önem arz eden sektörlerin başında geleceği aşikârdır.

Türkiye’de
Yaratıcı
Endüstriler
Alanındaki
Suriyeli
KOBİ’lerin
Analizi

Building Markets'in 2.800'den fazla şirket içeren veri tabanında, 280 şirket yaratıcı sektörlerde. Bu 280 şirketin geçtiğimiz seneki toplam cirosu 14,250 USD'dir.

a. İhracat

Bu raporun araştırma aşamasında görüşülen tüm KOBİ'ler -çoğunlukla Arap Körfez ülkelerine- ihracat yaptıklarını belirtmiştir. Sağlık sektörü için Mersin Teknokent'teki ofislerinden yazılım üreten bir şirket sadece ihracat yapmakta, Türkiye piyasasıyla çalışmamaktadır. Bu tür iç piyasadan uzak duran modelde, tüm iş ağı Suriye'den Türkiye'ye taşınmış, aynı zamanda (muhtemelen genişleyen) küresel ağlarına ihracat yapmaya devam eden bir şirket profil görülmektedir.

Yaşanan talihsizlikler bazı yönlerden yeni olasılıklara da yol açmış gibi görünmektedir. Göçmenlere ait işletmeler diaspora bağlantılarını başarıyla kullanmaktadır. Hatta görüşülen bir kişiden

aktarılabilecek olunursa "diasporasız ayakta kalmak mümkün değil"dir. Bu ağlar, Suriyelilerin dağıldığı tüm ülkelerde kurulmuştur. Türkiye'den ihracat yapan benzerlerine karşı Suriyelilerin avantajlarından biri Arapça konuşmaları ve Arap pazarının ihtiyaçlarını iyi anlamalarıdır. Arapça Türkiye'de tercih edilen bir yabancı dil değildir ve dış ticaret başka pazarlara yoğunlaşmıştır.

Building Markets'in 2.800'den fazla şirket içeren veri tabanında, 280 şirket yaratıcı sektörlerde. Bu 280 şirketin geçtiğimiz seneki toplam cirosu 14,250 USD'dir. 130 şirket ihracat yapmaktadır ve 67'sinin 10 veya daha fazla çalışanı vardır. En fazla çalışan sayısı 75'tir.

.....
+2.800

şirket

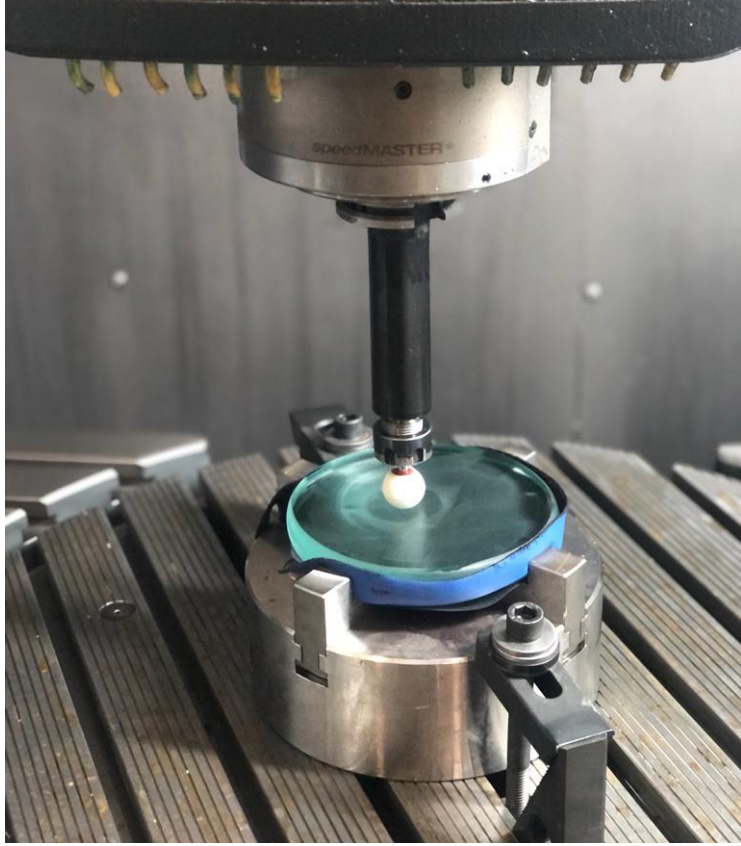
.....
280

yaratıcı sektörler

.....
14.250 USD

geçtiğimiz seneki toplam cirosu

Bu şirketler Arapça konuşan pazarlara ihracat yapmaktadır: Veri tabanında bulunan YE'de faal 280 şirketten 200'ü müşterilerinin yabancılar olduğunu söylemiştir. İhraç yapılan ülkelere baktığımızda, ihraç ettikleri ülkeleri listeleyenlerden %80'i en az bir Arapça konuşan ülkeye ihracat yaptıklarını söylemiştir. Türkiye'nin en fazla ihraç yaptığı ülkeler sırasıyla Almanya, İngiltere ve ABD iken²⁴ Building Markets listesindeki KOBİ'lerin ihraç yaptığı ağ Fas, Katar, Libya, Doğu Afrika, BAE, Suudi Arabistan ve Suriye'ye uzanmaktadır.

Büyük şirketler, Türk çalışanları olmasını arzu ettiklerini ve işlerine olumlu katkıda bulunacağını düşündüklerini belirtirken, bir yandan da Türk çalışanların şirketlerine daha pahalıya mal olduğunu belirtmişlerdir.

b. İşletme büyüklüğü

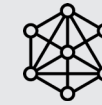
Araştırma kümesindeki şirketlerin büyük bir bölümü 10'dan az çalışanı ile mikro kategoridedir. Analiz edilen ağlardaki sadece yedi işletme 10'dan fazla çalışana sahiptir. Bir adet orta büyüklükte şirketin 100'den fazla çalışanı vardır. Bazı veriler, Türkiye'de bir Suriyeli olmanın getirdiği kısıtlamaları göstermektedir. Öncelikle, GKA Suriyeliler de dahil olmak üzere tüm yabancılar, bir süre için ve belirli bir iş için geçerli olmak üzere çalışma izni almak zorundadır. Geçici koruma altında olmanın getirdiği birtakım faydaları kaybetmenin yanı sıra, bu etkenler de birçok Suriyelinin kayıt dışı çalışmasına neden olmaktadır.

c. İş ortamı

Yaratıcı Endüstriler alanında çalışan işletmeler genellikle tümü Suriyeli veya Arapça konuşan diğer göçmenlerden oluşan iş ortamlarında çalışmaktadır; görüşülen şirketler arasında sadece dördünün Türk ortakları veya en azından bir Türk çalışanı vardır. Gözlemlere dayanarak reklam, medya, video hizmetleri, yazılım, IT ve oyun şirketlerinin sadece göçmen çalıştırdığı söylenebilir. Müşteri hedeflerine gelince, görüşülenler arasında sadece bir yazılım firması yerel bir belediyeyle kontrat yapmayı başarmıştır, biri ise Türkiye'deki en büyük mobil iletişim şirketiyle anlaşma yapmıştır. Diğerleri, Arap müşterileri büyük çoğunlukta olsa da Türk müşterileri de olduğunu belirtmektedir. Büyük şirketler, Türk çalışanları olmasını arzu ettiklerini ve işlerine olumlu katkıda bulunacağını düşündüklerini belirtirken, bir yandan da Türk çalışanların şirketlerine daha pahalıya mal olduğunu belirtmişlerdir. Son olarak, görüşülen şirketler arasında kadın yönetici, ortak veya işletme sahibi sayısının, kadın çalışan sayısı gibi son derece az olduğu gözlemlendi.

d. Hedef Müşteriler, Pazarlar ve Ağlar

Araştırma sonuçlarına göre, göçmenlerin tüm dünyaya dağılmış tanıdıklardan oluşan sosyal ağları, Türkiye ve yurtdışında pazarlama çabalarının yapı taşıdır. İşletmeler sosyal medyayı oldukça fazla kullanmakta, özellikle de Facebook ve WhatsApp'ı dünyadaki diğer Suriyelilerle iletişimde kalmak için tercih etmektedir. Dijital sektörde, çoğu müşteri Arapça konuşan ülkelerden çıkmaktadır. Örneğin, Digital-İstanbul web sitesinde online yemek servisinden, fintech çözümlerine kadar önde gelen firmalar bulunabilir ancak site tamamen Arapçadır ve dolayısıyla Arap müşterilere yöneliktir.

Yerel pazardaki müşteriler için çalışan inşaat sektöründeki şirketler ise bu kurala bir istisna oluşturuyor gibi görünmektedir. Yine Suriyeli-Türk ortaklıklarında yerel pazarla entegrasyon daha kolay sağlanmaktadır. Diğer yandan, bu çalışmada görüşülen şirketlerin yerel iş dünyası organizasyonlarına üyeliği, zorunlu ticaret odası üyeliği dışında çok düşüktür.

Araştırma sonuçlarına göre, göçmenlerin tüm dünyaya dağılmış tanıdıklardan oluşan sosyal ağları, Türkiye ve yurtdışında pazarlama çabalarının yapı taşıdır.

e. Türkiye’de İş Kurmak

Görüşülenlerin büyük çoğunluğu Suriye’de finansal açıdan daha iyi durumda olduklarını ve Türkiye’de yaşamının işlerine olumlu bir etkisi olmadığını belirtmiştir. Deneyimli iş insanları oturmuş ve kârlı işlerini geride bırakarak sıfırdan başlamak zorunda kalmış, yeni işlerini bilmedikleri bir ortamda, toplum veya devletten pek az yardım görerek baştan kurmak zorunda kalmıştır.

Bununla birlikte, teknoloji firmaları, yazılım, ICT sektörü startupları Türkiye’de buldukları yeni fırsatları takdir etmektedir. Türkiye Suriye’ye göre daha az kısıtlayıcı bir ortam ve göreceli olarak daha iyi ekonomik şartlar sunduğundan, onlara işlerini büyütme olasılığı sunmuştur. Bazı göçmenler, özellikle de kadınlar hayatlarını alt üst eden zorlukları fırsata dönüştürebilmiştir. Türkiye’de startupların giderek yükselen yıldızı elbette göçmen startupları için de örnek oluşturmaktadır.

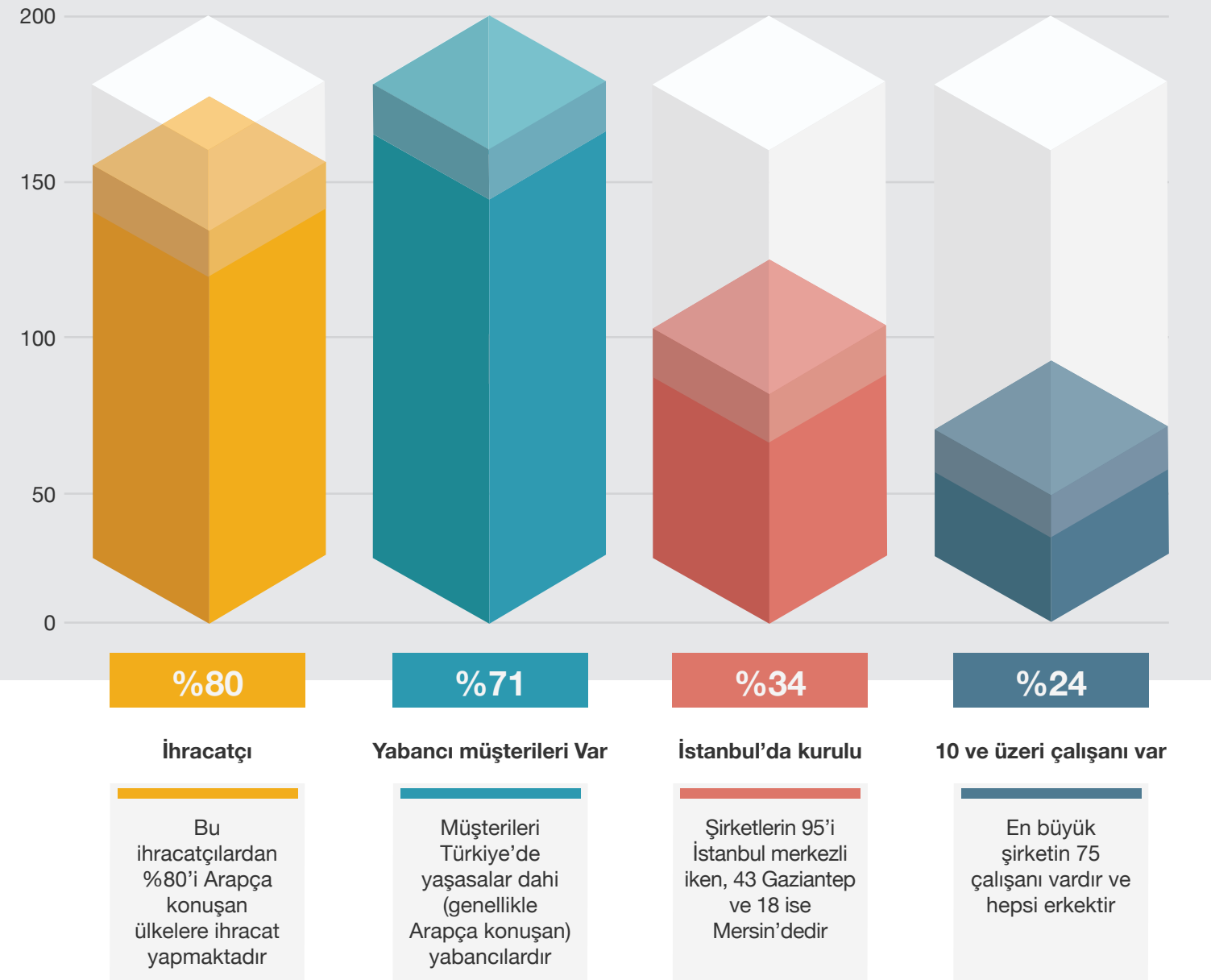
Suriyeliler Türkiye’deki hayatlarından memnun olduklarını paylaşa da, uluslararası iş kurmanın avantajlarının da farkındadırlar. Aynı zamanda, memleketlerine geri dönme, ya da en azından Suriye ile bağlantı kurma isteği içindedirler. Körfez ülkeleri, özellikle de Birleşmiş Arap Emirlikleri/Dubai, gelişmiş startup ekosistemi ile Türkiye’de geçici koruma altındaki Suriyelilere yönelik seyahat kısıtlamaları sürdüğü sürece beyin göçünün yöneldiği bölgelerden biri olabilir.

f. Destek Programlarının Kullanılması

Suriyelilere ait KOBİ’ler, devlet veya STK kaynaklı destek programlarından yeterince yararlanamamaktadır. Örneğin destek almak için çoğunlukla istenen niteliklerden biri olan belli sayıda SGK’ya kayıtlı çalışan olması şartı çoğu işletmenin avantajının farkında olmalarına rağmen yerine getirmekte zorlandığı bir şarttır. Görüşülen işletmelerden ancak biri TÜBİTAK bursu ve bir diğeri KOSGEB desteği (ortaklardan biri Türk’tür) alabilmiştir. Başvuruların çoğunda, işletmeler gerekenleri tamamlamak için gerekli niteliklere ya da verilere sahip değildir, Türkçenin yeterli olmaması veya kayıtdışı eleman çalıştırılması bunlar arasındadır. Çoğunlukla, destek programı öncelikle yatırım masraflarının ödenmesini, sonra bu masrafların bir kısmının fatura karşılığı geri alınmasını içermektedir ki, işletmeler geri dönüşü kesin olmayan bu miktarı ödemekte gönülsüz davranmakta veya desteği almak için yaptıkları harcama çok büyük olduğundan altından kalkamamaktadırlar.

BUILDING MARKETS KOBİ VERİ TABANI ANALİZİ

Suriyelilerin Önemli Katkısı Olan Yaratıcı Sektörler

Ekonomik getirilerinin yanısıra, yaratıcı endüstriler göçmen toplulukların yabancı ortamlarda yön bulmalarına yarayacak araçları sağlar, diasporayı birbirine bağlayarak sosyal açıdan destekler. Ayrıca göçmenlerin kültürel mirasa sahip çıkabilmelerini, korumalarını ve bu mirası içinde yaşadıkları topluma getirip, değerlendirmelerini garanti eder. Birkaç sektör bu anlamda özel ilgiyi hak etmektedir:

a. Türk Pazarında Suriyeli Ustaların Zanaat Ürünleri

Türkiye’de Suriyelilerin yaratıcı endüstrilere katkıları alanında, taş oymacılığı, ayakkabıcılık, ahşap işleri ve bakırcılık özellikle Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde ön plana çıkmaktadır. Türkiye’de geleneksel zanaatların hız kestiği bilinmektedir.²⁵ “İstanbul’da üretilmiş” (Crafted in Istanbul) isimli 2015 tarihli bir proje bu olguyu vurgulamak ve geleneksel zanaatları modern tasarımlarla birleştirmek amacını gütmüştür.²⁶ Suriyelilerin Türkiye’ye gelişlerini izleyen yıllarda, Suriyeli zanaatkarların kullanmaya devam ettiği ve Türkiye’ye taşıdıkları teknikler Türkiyeli meslektaşları tarafından, özellikle de

bu zanaatlerin neredeyse yok olma noktasında olduğu yerlerde, takdirle karşılanmıştır; son on yıllarda çıraklık kurumunun yavaş yavaş yok olması ile bazı yerlerde geleneksel zanaatleri uygulayan kişilerin sayısı bazen iki elin parmaklarını geçmemektedir. Bu durum özellikle taş işçiliği, geleneksel sabun yapımı, ahşap oymacılık ve İslami sanatlar gibi alanlarda geçerlidir.²⁷ Yine de geleneksel el işçiliği gerektiren zanaatkârlar, örneğin bakırcılar, terziler ve ahşap oymacılar, canlanan turizmden faydalanarak çarşılarda yer buldular.

Bununla birlikte, bu zanaatları yapan Suriyeliler bazı durumlarda ayrımcılıkla karşı karşıya kalmıştır. Örneğin, bölgede bileklerinin hakkıyla kazandıkları üne rağmen, Şanlıurfa tarihi çarşısında Suriyeli ustalar Türk ustalar gibi temsil edilemiyorlar. Bununla birlikte, Gaziantep’te Suriyeli bakırcılar kendilerine önemli bir yer edinmiş durumdadır.²⁸

Bu çalışmanın bulgularına göre, birçok zanaat, sadece tek bir usta tarafından yapılırken, orta ve büyük ölçekli segmentlerde Suriyeli kuyumcular, ayakkabı/terlik üreticileri, sabuncular ve konfeksiyon üreticileri bulunuyor. Bunlara ek olarak, bulgular tüm engellere rağmen, bu işlerin ilgili Türk iş ekosisteminde kendilerine bir yer edindiklerini ve büyümeye devam ettiklerini gösteriyor.

(Fotoğraf: Rozana FM)

KUTU 1: KUYUMCULAR VE “SURIYE ALTINI”

Gaziantep merkezde bir atölyede 20 işçi Arapça konuşan müşterilerine Suriye işi altın kum üretiliyor. Suriye pasaportu olan iki işveren dışında hepsi geçici koruma altında. Üretimleri işverenlerin İstanbul’daki ailelerine gönderilecek, onlar da Arap ülkeleri pazarına ihraç edecekler. Suriyeli kuyumcular zanaatlerini Suriye’den Türkiye’ye taşıyarak Türkiye’yi Arap ülkelerine net Suriye altını ihraç eden ülke konumuna getirdiler. Suriye kuyumu Türklerinkinden daha farklı, ilki 21 karat altından yapılırken, Türkler genellikle 22 karat (ve 24-18,14 karat) tercih ediyor.²⁹ Fark sadece karat farkından ileri gelmiyor. İşveren Arapça konuşan müşterilerin tasarım tercihlerinin de farklı olduğunu söylüyor. Sadece İstanbul’da 100 kadar ruhsatlı işyeri bulunurken, Gaziantep’te bu sayı 50 civarında.³⁰

Örneğin, -Suriye ve Türkiye'nin Güneydoğu Anadolu bölgesinde- geleneksel bir zanaat olan taş oymacılığında ustalaşan inşaat şirketlerine Türkiye pazarında giderek artan bir talep var. Ancak 2021'den beri bu sektör hızla artan tedarik zinciri fiyatlarından kötü etkilendi. Sektörün özel sorunlarından biri, ruhsatlı şirketlerin, ruhsatsız çalışan ve vergi ödeyen bu şirketler için düşülmesi olanaksız fiyatlara çalışabilen göçmen inşaat "ekipleri"nin haksız rekâbeti. Görüşme yapılan şirketler Türk pazardaki iniş çıkışlar nedeniyle yok olmamak için uluslararası pazarlara açılma olasılıklarını araştırırken, seyahat kısıtlamaları yine önemli bir sorun olarak önlerine çıkıyor.

TOSYÖV tarafından hazırlanan Kültürel ve Yaratıcı Endüstriler Envanteri başlıca kentlerde mimarlıkla ilgili yaratıcı sektör şirketlerinin en yüksek gelir elde eden ve katma değerli ürün yaratan işletmeler olduğu sonucuna varmıştır. Bu durum inşaat sektörünün Türkiye ekonomisinin lokomotifi olmasıyla açıklanabilir ancak yine de makro ekonomik şoklara açık olmasını engellemez.³¹ Gerçekten de, Türk ekonomisi inşaata sektörüne dayanır.³² Bununla birlikte Türk lirasının devalüasyonu ve yükselen fiyatlar sektörü vurmuştur. Örneğin Gaziantep'te görüşülen mimari bürolarının müşterileri azalmış, bu da onları örneğin Orta Doğu'ya ihracat yapmak gibi yan işlere itmiştir.

Mersin, inşaat sektöründe fırsatlar sunan şehirlerden biridir zira şehir Arap ve son zamanlarda Ukraynalı yatırımcılar tarafından tercih edilir olmuştur. Şehirde Suriyelilere ait birçok mimari bürosu vardır. Görüşmelerden varılan sonuçlara göre, bu mimarlık büroları öncelikle Arap müşterilere hizmet sunmakla birlikte, diğer yabancı ve işlerini görüp beğenen Türk müşteriler tarafından da tercih edilir olmuşlardır. Ancak bu şirketler kâr paylarının az olduğunu ve çalışma izni ve seyahat sınırlamaları nedeniyle güçlük yaşadıklarını belirtmişlerdir.

KUTU 2: PETEK DOĞAL TAŞ

Ekonomik kriz, Suriyeli-Türk ortaklığının başarılı bir örneği olan, Mersin'de doğal taş ve el yapımı mozaik konusunda uzmanlaşan Petek Doğal Taş'ı da kötü etkiledi. Ortaklardan Ammar Wazze, kuşaklardan taş işinde olan bir ailenin üyesi. Uluslararası buşirket, Suudi Arabistan ve Dubai'de ofislere, fabrikalara sahip ve net ihracatçı. Mozaik ve küçük boy oyma taşlarla yapılan Suriye sanatı rüstik ile yapılan panolar ve diğer süslemeler, hemen hemen 40 Türk ve Suriyeli kadın ve erkek tarafından tamamen el emeği olarak, çoğunlukla evlerde üretiliyor. Son zamanlarda ekonomik krizle beraber üretimlerinde büyük bir düşüş yaşanmış. Wazze, son zamanlarda Suriyeli karşıtı retoriğin artmasıyla birlikte Türkiye'deki işine yatırım yapmak konusunda çekinceler yaşadığını, zira geleceği belirsiz gördüğünü söylüyor. Türkiye'ye gelerek B planı yaptıklarını ancak belki de artık C planı yapmak gerektiğinden bahsediyor.

GÖRÜŞME SONUÇLARI

Kâr Marjları

Oyun sektörü dışında kâr marjları düşüktür. Kayıt dışı işletmeler ve hukuki çerçevenin olmaması haksız rekabet yaratmaktadır.

Sosyal Ağlar

Arapça konuşan topluluklar Türk ekosisteminin içinde çoğunlukla uydu sosyal ağlar şeklinde görev görmektedir. Sosyal medya ve internet bağlantıları sektör dernekleri ve organizasyonlarının yerine geçmektedir.

İş Modelleri

Tüm görüşülenler ihracat veya uluslararası faaliyetler yaptıklarını belirtmişlerdir. Bununla birlikte, içinde yaşadıkları toplum ile alışverişleri oldukça azdır. Türkleri işe almak pahalıya mal olmaktadır ve bazen de dil sorunu işbirliklerini engellemektedir.

Destek Sistemleri

STK ve kuluçka programları araştırma grubumuzda devlet kaynaklı olanlara oranla daha fazla kullanılmaktadır. Devlet desteklerine bakılacak olursa; söz konusu grupta, bir şirket KOSGEB ve bir diğeri TÜBİTAK desteği almıştır.

Ar&Ge

Ar&Ge faaliyetleri çok kısıtlıdır. Görüşme grubumuzda ürünlerine patent almak için başvuran veya alan kimse yoktur.

Kadın Katılımı

Görüşülen 25 kişiden üçü kadındır. Görüşmeler aracılığıyla edinilen izlenim, istisnalar dışında kadınların bireysel ve çoğunlukla evden çalıştığı ve iş kurmaya heves etmediğini ortaya koymuştur.

Büyüme

Araştırmaya katılan tüm şirketler, gelecek yıllarda büyüme beklemektedir. Hepsisi Türkiye'de kalmayı planlamaktadır.

b. Yeni Kuşak Suriyelilere Yakından Bakış

21. yüzyılda göçmen ağırları internet kullanımı ile ulusal sınırları aşar duruma gelmiştir. Göçmenler, sadece topluluk olarak özel ihtiyaçlarına cevap veren şirketler kurmakla kalmamış, aynı zamanda yeni iş ortamından fayda sağlayan konumuna da geçmişlerdir. Dijitalleşme daha serbest, kısa süreli işler -gig- yapılmasını desteklerken, geleneksel iş koşullarını temelden sarsmıştır. Dijitalleşme artarken, daimi yaratıcı işlerin de azaldığı gözlemlenir. Dahası, küresel çapta etkili olan salgın sosyal izolasyonu ve dolayısıyla

uzaktan çalışmayı tetiklemiştir.³³ Bu serbest çalışma ekonomisi, özellikle göçmenler, yerinden edilenler ve belgesizler için daha fazla fırsat sunarken, daha rekabetçi ücretler ve dışarıdan tedarik için daha az kaynak kullanılması anlamına gelir. Yaratıcı endüstrilerin bu yüzü bugün göçmenler/sığınmacılar için iki yanı keskin kılıçtır: Bir dizüstü bilgisayar ve internet bağlantısıyla küresel olarak iş aramak ve bulmak mümkünken, aynı zamanda yine küresel çapta rekabetçi ve istikrarsızdır.

Dijitalleşme ve “gig” ekonomi muhakkak ki yatırımcılar ve sosyal teşebbüslerin dikkatini çekiyor. Bir çok kuluçka merkezi, girişimci ve startaplara İstanbul ve Türkiye’nin diğer şehirlerinde hizmet vermektedir. Örneğin Bina Kuluçka Merkezi,³⁴ İstanbul sahnesine 2022 yılında eklenen Core Istanbul Business Hub³⁵ gibi oluşumlar, Arap sermayesi ile kurulmuştur ve Türkiye’de yaşayanlar dışında, Orta Doğu ve Kuzey Afrikalı genç Arap girişimci ve startup faydalanıcıları hedef almaktadır. Türkiye’de

göçmen startup ekosisteminin kurulması için değerli kurumlar oldukları söylenebilir zira yatırımcı ve mentorları dâhil eden sosyal ağlara çok ihtiyaç duyulmaktadır.

Bir çok ICT şirketi bulundukları şehirlerdeki teknokentlerde işlerini sürdürmekte ve bu bölgelerin sunduğu avantajlardan yararlanmaktadır.

KUTU 3: WOLVES INTERACTIVE - OYUN SEKTÖRÜNÜN YILDIZLARI

Wolves Interactive 2026’da Suriyeli profesyoneller tarafından Suriyeli yatırımıyla kurulan bir oyun şirketi. Mütevazı bir yatırım sayesinde yayınlanan ilk oyunları, “Traffic Tour” viral oldu ve ilk altı ayda tam 10 milyon defa indirildi. Görüşmenin yapıldığı Haziran 2022’de, dokuz farklı oyunları, 100 milyon defa indirilmiş durumundaydı ve Türkiye’ye çok önemli vergi ve ihraç geliri kazandırıyor. Şirket CEO’su ve kurucusu Mouhamed Wael Dayoub oyun programlamayı kendisi öğrenmiş. Diğer ortak Khaled Almouhtar, Suriye’de 2003 yılından itibaren oyun şirketinde çalışmış, ancak “Suriye uluslararası yaptırımlara tabi olan bir ülke olduğundan, hedeflerimize ulaşmakta zorlanıyorduk” diyor ve ekliyor “Burada, Türkiye’de ise işimizi geliştirmekte özgürüz”. Ancak, ortaklar ve çalışanların büyük çoğunluğu geçici koruma altında olduğundan işleri için gerekli olan etkileşimi kurmak üzere benzer şirket ve yaratıcı kişilerle buluşmaları kolay olmuyor. Örneğin yurtdışındaki fuarlara katılamıyorlar. Şirketin modern ve geniş ofislerinde şimdi hepsi göçmen kökenli 20 kişi çalışıyor. En önemli eksik ise eğitilmiş işgücü bulmada yaşanıyor. Dayoub, yeni kurulan şirketlere mutlaka teknokentlerde işe başlamalarını salık veriyor, bunun vergi kolaylıkları gibi birçok avantajları olduğunun altını çiziyor. Suriyelilere ait çok fazla oyun şirketi olmasa da, birçok nitelikli Suriyeli Türk firmalarında programcı, animasyoncu, tasarımcı olarak çalışıyor. Türkiye’de, Arapça konuşulan kapalı bir ortamda çalışan şirket, Building Markets gibi kurumların networking çabalarını ve şirketlerini nasıl büyütecekleri konusunda kendilerine destek olmalarını çok faydalı buluyor.

KUTU 4: KOBİ’LER İÇİN AKILLI ÇÖZÜMLER

Göçmenlere ait ICT şirketleri diğer şirketlere verimliliklerini arttırmaları için çeşitli çözümler sunuyor ve onlara gelenekselden modern rekabetçi firmalara dönüşebilme yolunda yardımcı oluyor. Onlara iş analitiği, bilgi yönetimi, web yönetimi, IT danışmanlığı gibi alanlarda hizmet veriyorlar. Bir çok genç ve gelecek vaat eden teknoloji firması arasında Namaa Solutions’ı gözden kaçırmak ise imkânsız. Kurucusu Mojahed Akil’in startup yolculuğu, Türkiye’ye geldikten bir süre sonra ortağıyla kurduğu Gharbatna (Gurbetimiz) ile başlıyor. Online network ve mobil aplikasyon, Türkiye’de, yasalardan, vergiye ve iş olanaklarına her konuda yardım ve tavsiyeye ihtiyacı olan Suriyeliler için tasarlanmış. Firma birkaç senede, Gaziantep’te küçük bir ofisten, İstanbul’da da bir ofisi olan tam kapasiteli bir şirkete dönüşmüş. Şimdi T-Live (gerçek zamanlı tercüme hizmetleri), Joann (The Hungry App/Açım, otantik mutfaklar için online yemek hizmeti) vb. gibi startapları da dahil olmak üzere 120 kişi çalıştırıyorlar. Joann tamamladığı iki tur yatırım ile muhtemelen Namaa’nın en gelecek vaat eden startup’ı. Artık gelecek adım Türkiye dışına açılmak olacak. Zaten Suudi Arabistan’da partneri olan şirket, Almanya’ya açılmayı hedefliyor. Akil, Türkiye’de her şeye sıfırdan başlamak zorunda kaldığını, zira bir göçmen startup ekosistemi olmadığını anlatıyor. Yabancı yatırımcılar, sermayedarlar, göçmenlere ait şirketlere yatırım yapmakta çekimser kalıyor. Şirketini 2014’te kurduğunda o da birçok zorluk çekmiş. Şimdi STK Digital-İstanbul’un bir kurucusu olarak hedefleri, bu startup sistemini kurmak. Elde ettiği Türk vatandaşlığıyla birlikte yurt içinde ve dışında seyahat özgürlüğü kazandırdığını ve bunun işlerinin büyümesine sayılamayacak kadar çok katkı sağladığını söylüyor.

KUTU 5: ARTHERE İSTANBUL

İstanbul'da birçok sanatçının tercih ettiği bir muhit olan Kadıköy'de kurulan Arthere Istanbul, göçmen sanatçılara kucak açan istisnai bir sanat merkezi. Organizasyon yaratıcı kişilere alan sağlıyor. Göçmen, yabancı, Türk müzisyenlerin bir araya gelerek müzik yaptığı etkinlikler, sergiler, atölyeler, sanatçı misafir programları düzenliyor. Arthere'de bir müzik stüdyosu, bir sergi/konser salonu, 3-D printer'lar gibi teknolojik aletlerin olduğu bir bölüm, fotoğrafçılar için bir karanlık oda, misafir sanatçıların kaldığı ve ürettiği bölümler bulunuyor. Arthere sanatçılar için değerli bir sosyal ağ oluşturma görevi görüyor ve onları koleksiyonerlerle tanıştırmaktan öte, İKSV gibi önemli sanat kuruluşlarıyla işbirliği yaparak, örneğin İstanbul Bienali'ne de katılıyor. Arthere çeşitli donörlerden destek alarak, sanatçılara paha biçilmez bir yer kazandırmanın yanı sıra, ekonomiye de katkıda bulunuyor.

c. Sanat/Medya/ Yayincılık/Eğlence

Suriyeli göçmenlerin kültürel katkısı Arthere İstanbul örneği gibi örnekler olmasına rağmen oldukça kısıtlı. Geleneksel sanatlar pek az ilgi çekiyor. Bu raporun araştırma sürecinde, Türkiye'nin farklı yerlerinde açılacak sanatçı merkezlerinin, sanatçıları izolasyondan kurtulup, cesaretlendirecek, üretim yapmalarını sağlayacak, toplumsal içermeyi arttıracak, fon ve sosyal ağ kurma fırsatı kuracak girişimler olacağı öngörülmüştür. Bunun için yaratıcı sektörlerde STK kadar, özel ve kamu sektörlerinin de destek olmasına ihtiyaç vardır.

Gaziantep merkezli, büyük dinleyici kitlesine sahip Rosana FM gibi bağımsız medya Suriye kültürünü tanıtmak için işlevsel olabilir: Edebiyat, müzik, sinema, geleneksel, güncel sanatlar ve zanaat festivalleri yapılabilir. Örneğin Suriyeli yazarların Türkçeye çevrilmesi, Suriye müziği için daha fazla dinleyici toplayacak, Türk ve Suriye toplumlarını birbirlerine daha yakınlaştıracak, kültürel benzerliklerin altına çizecektir. Bir yandan, sanatın iyileştirici etkisi sayesinde Türk toplumu Suriyelileri daha yakından tanıyacak ve empati kuracak, diğer yandan ise, Suriyeliler kendilerine değer verildiğini ve topluma kabul edildiklerini hissedeceklerdir.

KUTU 6: BARIŞ TERAPİSTLERİ

Kadınların yaratıcı endüstrilerin teknoloji tarafında pek az temsil edildiği söylenebilir ama, biri öne çıkmayı başarıyor. Peacetherapist.com web sitesi genç bilgisayar mühendisi Jin Davoud tarafından kurulmuş. Arapça, Türkçe ve İngilizce olmak üzere, özellikle de Davoud'un şahsen yaşadığı gibi savaşın travmalarından etkilenenler için terapi hizmeti veriyor. Şirketini, projesinin TÜBİTAK'tan çekirdek fonlama ve mentoring olarak aldığı bursu başarıyla kullanarak kurmuş. Bu ona Türkiye'nin önde gelen İTÜ Arı Teknokent'te bir yer sağlamış. Şimdi Şanlıurfa Teknokent'te ve İstanbul'da bir şube açmayı planlarken, şirketi de endüstride yenilikçi ve gerekli bir rol oynuyor.

ANA BULGULAR

Sorunlar ve Engeller

Bu raporun araştırma sürecinde, aynı yapısal sorunların sürekli dile getirildiği tespit edilmiştir. Bunlar Suriyelilerin sahip olduğu yaratıcı sektör şirketlerinin büyümesini ve günlük işletmelerini engelleyecek nitelik taşımaktadır. Bu konular geçici koruma altındaki Suriyeliler söz konusu olduğunda yurtiçi serbest dolaşım engeli, çalışma izni almakta karşılaşılan sorunlar ve genel olarak hukuki statülerindeki belirsizliktir. Gelecek konusundaki belirsizlik şirketlerin tam potansiyellerine erişmesini engellemektedir.³⁶

Koruma altındakiler Türkiye'deki Suriyelilerin **büyük bir bölümünü oluştururken**, Türk vatandaşlığına geçenler ve oturma izinleriyle ülkede bulunan Suriye vatandaşları gibi başka kategoriler de bulunuyor.

Firma sahipleri, Türkiye'de siyasi konjonktür nedeniyle GKA Suriyelilerin geleceği belirsiz olduğundan işlerine daha fazla yatırım yapmakta isteksizdir. Aynı şekilde, işlerine yatırım yapmakla ilgilenebilecek yatırımcılar da Suriyelilerin Türkiye'deki varlıklarının akıbeti belirsiz görüldüğünden çekimser kalmaktadır.³⁷

Yaratıcı endüstriler alanındaki KOBİ'lerin karşılaştığı bazı sektöre özel zorluklar şunlardır:

- Özellikle de dijital alanlarda yetişmiş iş gücü bulmak.
- Yeni teknolojiler ve telif hakları konusunda yetersiz politikalar ve sistemler.
- Yeterince özel yatırım olanağı bulunmaması.
- Küresel ve/veya lüks tüketime hitap edecek tasarım yapılamaması
- Operasyonel kümeler, merkezler ve yaratıcı kooperatiflerin eksik olması.
- Sektöre özel teşviklerin azlığı.
- Yaratıcı sektörler, özellikle Suriyeliler ait olanlar konusunda devletin koordine ve daimi strateji kurma zorunluluğu.

Yapısal Sorunlar

İş insanlarının işlerini büyütmek ve yatırım yapmak için temel ihtiyacı olan istikrar ve güven ortamıyken, Türkiye'deki siyasal ortam nedeniyle "geçici" konumlarının ne yönde değişeceğinden emin olamıyorlar. Bazen, artan gerilimler toplumsal ve profesyonel düşmanlığa kadar varabiliyor.

Belirsizlik

İşyeri sahipleri işlerini büyütmek ve yatırım yapmak için istikrar ve güvene ihtiyaç duyuyor

Seyahat Özgürlüğü Kısıtlamaları

Her GKA Suriyeli yerel otoriteden, her yurt içi yolculuk için gidiş ve dönüş tarihlerini belirterek yazılı izin almak ve bu tarihlere uymak zorunda. Bu da GKA bir Suriyeli iseniz bir iş seyahatini uzatamaz, başka bir şehre geçemez veya yurtdışında fuarlara katılamazsanız demek oluyor.

İş İzinleri

İş izinleri elde etme koşulları devamlı değişmektedir. Her sene yenilenmesi gerekir ve reddedilmesi büyük bir ihtimaldir.

Özellikle de, Türkiye'de geçici koruma altında olmak, kayıtlı olunan şehir dışına çıkma yasağı anlamına gelir. Türkiye içinde seyahat edebilmek için, bulunulan ilin göç idaresinden izin almak gerekmektedir. Bu durum, iş insanları için spontan veya süresi uzayan ya da değişen iş toplantılarını ve gezilerini imkansız kılmaktadır. Yeniden ülkeye dönmek istiyorlarsa Türkiye dışına da çıkışları imkansız olduğundan uluslararası fuarlar, toplantılara katılmak vb. mümkün değildir. Koruma altındakiler Türkiye'deki Suriyelilerin büyük bir bölümünü oluştururken, Türk vatandaşlığına geçenler ve oturma izinleriyle ülkede bulunan Suriye vatandaşları gibi başka kategoriler de bulunuyor. Araştırmaya katılan iş insanlarına bakıldığında, Türk vatandaşlığına geçen Suriyelilerin, diğerlerinin karşılaştığı seyahat kısıtlaması gibi çeşitli engellerle karşılaşmadıklarından işlerini daha rahatlıkla büyüttükleri gözlemlenmiştir.

Öneriler

Yaratıcı Endüstrilerin Türkiye’de oynayacağı rol çok önemlidir zira istihdam yaratma kapasitesi geleneksel sektörlerden daha fazladır ve gençler, kadınlar ve göçmenleri daha çok kucaklama potansiyeli taşır. Yaratıcı endüstriler hem kültürel hem de ticari değeri olan sektörleri temsil eder.³⁸ Bu rapor, Türkiye’deki Suriyeli göçmenlerin on yıldan fazladır süren varlıkları ve sağlıklı bir gelecek için uygun hukuki adımlar atılırsa, yaratıcılıklarının artacağını ve yatırımların teşvik edileceğini gösteriyor. Aşağıdaki öneriler Türkiye’de yaratıcı ekonomi alanındaki Suriyeli KOBİ’nin gelişmesi için kolaylaştırıcı bir ortama katkı sağlama amacıyla kaleme alınmıştır.

- Türkiye’deki yaratıcı endüstrileri geliştirmek için, devlet tarafından yapılacak özenli bir planlama ve desteğe ihtiyaç vardır. Yaratıcı sektörler, ekonomiyle ilgili mevzuat, stratejik planlama ve politikalara dahil edilmelidir.
- Dolayısıyla, bildik yolların dışına çıkan, bütünleştirici politikalar ve bakanlıklar arası koordinasyon ile yapılmış faaliyetlerden kalkınma hedeflerine ulaşmak için faydalanılabilir. Sektöre özel teşvikler çeşitlendirilmeli ve göçmenleri de içermelidir.
- Üniversiteler ve diğer yükseköğretim kurumları örneğin dijital mimari gibi yeni teknolojilerden doğan iş gücünü eğitmelidir.
- Finansal erişim göçmenlere ait KOBİ’nin en önemli sorunlarından biridir. Özellikle büyüme potansiyeli yüksek olan, örneğin ICT sektöründe, yeni yatırım kanalları sağlanmalıdır.

- Yaratıcı sektörlerde göçmenlerin görünürlüğünü arttıran ve katkılarının altını çizen faaliyetler göç alan toplumun algılarını değiştirebilir ve göçmenlere desteği arttırabilir.
- Kümelenmeler, yaratıcı kooperatifler ile geleneksel zanaat ve yeni teknolojileri birleştiren girişimler yüksek katma değerli zincirler oluşturabilir.
- Suriyelilerin kültürel katkısı göçmen sanatçılara kültürel fonlar açarak cesaretlendirilmeli. Türkiye’nin farklı şehirlerinde kurulacak olan sanatçı merkezleri sanatçıları destekleyecek, sosyal içermeyi arttıracak ve fon bulma ve sosyal ağlar kurma fırsatlarını arttıracaktır.
- Yaratıcı aktörlerin serbest dolaşım haklarına getirilen kısıtlamaların kaldırılması sosyal ilişkiler kurmalarını ve yaratıcılıklarını arttıracaktır.

www.kopru.ngo

EK I: GÖRÜŞME SORULARI

Aşağıdaki sorular şirketleri araştırmaya dahil etmek üzere tanımlamak için sorulmuştur. KOBİ'nin göçmen etkisi, kayıt durumu, yaratıcı endüstrilerde olup olmadığı belirlenmiştir. Eğer ticari açıdan faal bir KOBİ tespit edilir ancak kayıt dışı olduğu anlaşılırsa, veriler toplanmış ancak araştırma sonuçlarında kayıt dışı olduğu belirtilmiştir.

1. İşin/Üretimin niteliği
2. İşyeri ünvanı
3. Sahibi/Yetkilisinin adı
4. İşyeri sahibinin hukuki statüsü ve doğum yeri (İşyerinin göçmen etkisi var mı?)
5. Kuruluş tarihi
6. İşçi ve çalışan sayısı (Kadın-erkek çalışan sayısı)
7. Türkçe ve/veya İngilizce konuşuyor musunuz? Ekibinizde Arapça dışında dil konuşan var mı?
8. Serbest mi çalışıyorsunuz? Vergi ödüyor musunuz?
9. İşiniz kayıt dışı ise, kayıt yaptırmayı düşünüyor musunuz?
10. Kayıt dışı ise yine de ticari faaliyette bulunuyor musunuz? Hacmi nedir?
11. Hacim yeterince büyük ise işiniz neden kayıt dışı? Kayıt Süreci hakkında yeterince bilginiz var mı?
12. İhracat faaliyetleriniz var mı?

EK II: DERİNLEMESİNE GÖRÜŞME SORULARI

Sıradaki sorular seçim kriterlerini yerine getiren KOBİ'ye sorulmuştur. (EK I).

1. Ürünlerinizi nasıl pazarlıyorsunuz? (İnternet, kulaktan kulağa, Suriye ağları, ticaret rehberleri, fuarlar)
2. Göçmen ticaret dernekleri, ağları vb. üye misiniz? Öyle iseniz bu üyeliklerden fayda sağladınız mı?
3. Türk emsallerle ne tür iş ilişkileri içindesiniz? Eğer geçmişte ilişkiniz olduysa, nedenleri ne idi?
4. Türkiye'de kalmak ve işinizi büyütmek istiyor musunuz? Eğer istemiyorsanız işinizi nereye taşımayı düşünüyorsunuz?
5. Teşvik ve çeşitli destek programları konusunda bilginiz var mı? Hiç başvuru yaptınız mı? Bu teşvik ve desteklere başvurmanız ve almanız için neye ihtiyacınız var?
6. Daha önce Suriye'de ne iş yapıyordunuz? Aynı alanda mı çalışıyordunuz?
7. Yaptığınız iş konusunda daha önce kurs veya eğitim aldınız mı?
8. Türkiye'ye gelmeden önceki çevreniz iş kolunuzu kolaylaştıracak nitelikte miydi?
9. Daha önceki müşteri/tedarikçi ağlarınızı hâlâ kullanıyor musunuz?
10. İşiniz açısından diasporada olmanız veya diasporanın parçası olmanızın herhangi bir getirisi var mı?
11. Ar & Ge faaliyetleri yürütüyor musunuz?
12. Patent alma çalışmanız oldu mu? Oldu ise sonuç nedir?
13. İşletmenizin ihtiyaçları nelerdir?

SONNOTLAR

1 Demir, Erman M. “Yaratıcı Kültür Endüstrileri Merkezleri”, 2021. Erişim tarihi 4 Haziran, 2022. <https://www.telifhaklari.gov.tr/resources/uploads/2021/06/09/YARATICI-KULTUR-ENDUSTRILERI-KULUCKA-MERKEZLERI-RAPORU-2021.pdf>

2 Göç İdaresi Başkanlığı (GİB) verileri. Erişim tarihi 23 Haziran, 2022. <https://www.goc.gov.tr/gecici-koruma5638>

3 TOSYÖV.” Creative and Cultural Industries Inventory”, 2021. Erişim tarihi 7 Haziran, 2022. https://creakademi.org/s/2558/i/RAPOR-SON-YARATICI_K%C3%9CLT%C3%9CR_END%C3%9CSTR%C4%B0LER%C4%B0_ENVANTER%C4%B0.pdf

4 Escaith, Hubert. “The Creative Industry 4.0: Towards a new, Globalized Creative Economy”, UNCTAD, 2022. Erişim tarihi 2 Haziran 2022. https://unctad.org/system/files/official-document/ditctncd2021d3_en.pdf

5 Ibid.

6 Buckholtz, Alison. “The creative economy takes central stage”, IFC, International Finance Institution, World Bank Group, 21 Aralık 2021. Erişim tarihi 21 Haziran 2022. https://www.ifc.org/wps/wcm/connect/news_ext_content/ifc_external_corporate_site/news+and+events/news/cm-stories/the-creative-economy-takes-center-stage

7 Ibid.

8 UNCTAD. Creative Economy Outlook and Country Profile Report, 2018. Erişim tarihi 5 Temmuz 2022. https://unctad.org/system/files/official-document/ditcted2018d3_en.pdf.; Güçlü, Mehmet, et. all. Analysis of the Creative Industries in Turkey at NUTS-2 Regions Level: Focus on İzmir”, İZKA, 2020; Demir, M., Erhan. “On the current situation of Creative Industries in Turkey”, Etkileşim, 9, s. 224-239

9 Doğanay, Mete and Aktaş, Konuralp. “Television Series Industry in Turkey”, Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi, Vol. 16, No. 56, 2021, p. 861-862; Kaya, Berçem Sultan. “Türkiye Ekonomisini Oyunlar Kurtarabilir mi?”, Marketing Türkiye, 4 Aralık 2021. Erişim tarihi 4 Haziran 2022. <https://www.marketingturkiye.com.tr/haberler/sektor-turkiye-yatirim/>

10 StartupCentrum. Erişim tarihi 17 Haziran 2022. <https://startupcentrum.com/reports>.

11 Elif Ergu, ‘Start-up’ta İstanbul’un yıldızı parlıyor”, Oksijen, 29 Nisan-5 Mayıs 2022; “2022 First Quarter Türkiye Startup Ecosystem Investment Report, StartupCentrum. 2022. Erişim tarihi 25 Haziran, 2022. <https://startupcentrum.com/reports>

12 Güçlü, Mehmet vd. I. art. cit.

13 “2022 1. Çeyrek Türkiye ve Dünya’da Yatırım Trendleri Mini Raporu”, StartupCentrum, 2022. Erişim tarihi 28 Haziran 2022. <https://startupcentrum.com/reports>.

14 Zuhail Uzundere Kocalar, “Oyun merakı en iyi oyunu yazdırdı”, AA, 25 Eylül 2018. Erişim tarihi 22 Mayıs 2022. <https://www.aa.com.tr/tr/yasam/oyun-meraki-en-iyi-yeni-oyunu-yazdirdi/1263982>

15 STB. Ar-GE, Tasarım Merkezleri ve TGB. Erişim tarihi 18 Mayıs 2022. <https://www.sanayi.gov.tr/arge-tasarim-merkezleri-ve-tgb>.

16 GETHAM. Erişim tarihi 15 Mayıs, 2022. <https://getham.com.tr/>

17 TÜBİTAK. Erişim tarihi 28 Mayıs 2022. https://www.tubitak.gov.tr/tubitak_content_files/faaliyet/2002/1_genel.pdf;KOSGEB, <https://en.kosgeb.gov.tr/site/tr/genel/detay/337/vision-mission-fundamental-values>;

18 Demir, M., Erhan. art. cit.

19 TB, Ticaret Bakanlığı Devlet Yardımları Rehberi. Ocak 2022. Erişim tarihi 22 Mayıs 2022. <https://ticaret.gov.tr/data/5b87fac913b8761160fa1cf0/Devlet%20Yard%C4%B1mlar%C4%B1%20Rehberi%202022.pdf>

20 UNHCR. “Refugees and Asylum Seekers in Turley”, Erişim tarihi 5 Haziran 2022. <https://www.unhcr.org/tr/en/refugees-and-asylum-seekers-in-Turkey>

21 “UNHCR.“ The Law on Foreigners and International Protection”, Erişim tarihi 25 Mayıs 2022. <https://www.goc.gov.tr/gecici-koruma5638>.

22 Mülteciler Derneği. “Suriyeli Öğrencilere Verilen Burs Ne Kadar?”, Erişim tarihi 25 Mayıs 2022. <https://multeciler.org.tr/suriyeli-ogrencilere-verilen-burs-ne-kadar/>

23 UNESCO, Investing in Creativity,2018. s.. 8, Erişim tarihi 26 Mayıs 2022. https://en.unesco.org/creativity/sites/creativity/files/info-kit_brochure-final-en-web.pdf

24 OECD. Turkey, Country Profile. 2020. Erişim tarihi 8 Haziran 2022. <https://oec.world/en/profile/country/tur>

25 Başçuhadar, İrfan. “Zanaatkârlar ve Zanaatlar Yok Oluyor”, Ticari Hayat, 28 Ağustos 2019. Erişim tarihi 7 Haziran 2022. <http://www.ticarihayat.com.tr/haber/Zanaatkarlar-ve-zanaatlar-yok-oluyor/43647>

26 Er, Alpay. “Is it possible to Make the Dying Traditional Crafts Visible by Documentation and to Integrate and Maintain Them in the Existing Design System?”, Crafted in İstanbul, 11 Eylül 2011. Erişim tarihi 8 Haziran 2022. <https://www.craftedinistanbul.com/en/>

27 Caymaz, Cebail. “Syrian Craftsman Expands Business in Turkey”, AA, 22 Nisan 2021. Erişim tarihi 14 Haziran 2022. <https://www.aa.com.tr/en/life/syrian-craftsman-expands-business-in-turkey/2217612>

28 Nalbandian, Nish. “Syrian Coppersmiths in Exile”, Lensculture, March 14, 2014. Erişim tarihi 26 Haziran 2022. <https://www.lensculture.com/projects/55427-syrian-coppersmiths-in-exile>

29 Masri, Zeinab. “Turkey: ‘Syrian Gold Market’ Matches Refugees Needs, Enhances Economic Benefit”, Enab Baladi, 5 Mayıs 2022. Erişim tarihi 25 Haziran 2022. <https://english.enabbaladi.net/archives/2022/05/turkey-syrian-gold-market-matches-refugees-needs-enhances-economic-benefit/>

30 Ibid.

31 TOSYÖV. Yaratıcı ve Kültür Endüstrileri Envanteri. 2021. Erişim 6 Haziran, 2022. https://creakademi.org/s/2558/i/RAPOR-SON-YARATICI_K%C3%9CLT%C3%9CR_END%C3%9CSTR%C4%B0LER%C4%B0_ENVANTER%C4%B0.pdf

32 Türkiye Müteahhitler “Birliği. İnşaat Sektörü Analizi”, 2021. Haziran 2021. Erişim tarihi 4 Haziran 2022. <https://www.tmb.org.tr/uploads/publications/61764df3f9c4d65243f22e68/1635143124770-tmb-bulten-ekim-2021.pdf>

33 “UNCTAD. How the creative economy helps power development”, 8 Kasım, 2019. Erişim tarihi 15 Haziran 2022. <https://unctad.org/news/how-creative-economy-can-help-power-development>.

34 <https://binaprogram.org/home/>, Erişim tarihi 4 Haziran 2022

35 <https://corebhub.com/>. Erişim tarihi 4 Haziran 2022

36 Zeinab Masri vd. “Syrians in Turkey are lost in documents whirlpool”, Enab Baladi.net, Nisan 2022, Erişim tarihi 7 Nisan, 2022 <https://english.enabbaladi.net/archives/2022/04/syrians-in-turkey-are-lost-in-documents-whirlpool/>

37 Ibid.

38 Kuku, Paul, Quintana, Carolina, Shelver, Amy and Henderson, Marisa. Creative Economy Outlook 2018 and Country Profile Report. UNCTAD: Geneva, 2018. Erişim tarihi 15 Haziran 2022. https://unctad.org/system/files/official-document/ditcted2018d3_en.pdf

